

MÕISA JA TALU PÖLLUMAJANDUSE ARENGU TASEMEST JA TENDENTSIST EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

Oigustead. kand. I. Sildmäe

Riigi- ja haldusõiguse kateeder

XVIII sajand on eesti rahva ajaloos seni üks nõrgemalt läbiuuritud perioode. Põhjuseks ei ole mitte allikmaterjalide vähesus ega oluliste nähtuste-sündmuste nappus, vaid peaaesjalikult poliitilised motiivid on nii balti-saksa kui ka kodanlike ajaloouurijaid juhtinud eemale selle sajandi juurest.

Tegeldes XVIII sajandi juriidiliste probleemidega, sundis vastavate monograafiate puudumine meid üksikasjalisemalt uurima majandusalaseid küsimusi. Siin tuli ilmsiks aga vastuoluarhiivis leiduvate materjalide ja rea balti-saksa ning kodanlike majanduse ajaloo uurijate poolt traditsioonilisteks muudetud seisukohtade vahel.

Uheks selliseks küsimuseks on mõisa ja talu põllumajanduse arengu tase ja tendentsid XVIII sajandi jooksul. Balti-saksa, samuti aga ka kodanlike majandusajaloolaste töid läbib põhi-tees, et XVIII sajandil toimus meie maa põllumajanduses üldine paigaltammumine ja isegi tagasimine. See üldsõnaline seisukoht pidi aitama tõestada kas eelnenud «kuldset Rootsi aega» või Venemaaga ühinemise negatiivset mõju muuhulgas ka Eestimaa põllumajandusele. Opereerides formaalselt adramaade arvuga, esitab H. Sepp seisukoha¹ et adramaade arv jõudis alles XVIII sajandi lõpuks Rootsi aja lõpu tasemele, ning laseb siit teha järelduse, et seega vaid XVIII sajandi lõpuks saavutati Eestimaa põllumajanduses rootsiaegne tase. J. Vasar arvab rootsiaegse taseme saavutamise ajaks küll XVIII sajandi kuuekümnendate aastate keskpaiga², kuid siit edasi ei näe ta enam mitte talu-voja majanduse arengut, vaid allakäiku, vaesumist³. Ilma konk-

¹ H. Sepp, *Majandusolud Eestis XVIII sajandil*, Tartu 1934, lk. 98.

² Eesti majandusajalugu I, toimet. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar, Tartu 1937, lk. 266.

³ Sealsamas, lk. 337; A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, Bd. II, Riga 1777, lk. 121 jj.

reetset faktilist materjali esitamata eitab H. Sepp⁴ talupõldude suurenemist XVIII sajandi jooksul⁵ ja on seisukohal, et kogu tehtav uudismaa läks mõisapõlluks.⁶ A. Gernet, viidates A. Hueckile, eitab üldiselt majanduslikku tõusu Eestimaa XVIII sajandil⁷ jne.

Käesoleva artikli ülesandeks on XVIII sajandi Eestimaa põllumajanduse ulatuslikust probleemistikust vaadelda ja võrrelda leivavilja kogutoodangu ja ühele tööjõulisele mehele langetava rukkikülvi hulka mõisa- ning talupõldudel XVII sajandi viimastel aastakümnetel ja XIX sajandi esimestel aastatel, et sellel teel selgitada, kas XVIII sajandil toimus Eestimaa põllumajanduses külvide kasvu, kas see toimus ainult mõisapõllul või ka talupõldudel ja millisel teel see saavutati. Vaadeldes sajandi piirimaid, jäävad käsitlemata sajandisiseseid sündmused. Olgu seepärast siinkohal märgitud, et esitatud andmetega ei taheta väita, et toodud kasv jaguneb ühtlaselt kogu XVIII sajandile, et sajandi viimastel aastakümnetel ei olnud feodaal-pärisorjuseliku mõisamajanduse kriisinähtusi jne. Tahetakse näidata vaid sajandi jooksul aset leidnud sündmuste tulemusi, nii nagu need ülalnimetatud küsimustes peegelduvad XIX sajandi alguse materjalides, s. t. vahetult enne esimesi suuri XIX sajandi talurahvaseadusi Eesti- ja Liivimaa kubermangus. Territoriaalselt käsitletakse probleeme toleaeegse Eestimaa kubermangu piirides.

Rootsi võimu viimastel aastakümnetel esinenud olukorra kirjeldamiseks võtame aluseks Eestimaa reduktsioonikomisjoni käsul 1686.—1688. a. koostatud mõisate inventuuriaktid ja neile lisatud vakuraamatud. Nimetatud materjalid on kõige viimased ülekubermangulised süstemaatilised sellelaadilised meie käsutuses olevad andmed Rootsi aja lõpuaastate kohta ja peegeldavad rootsi võimu saja-aastase poliitika tulemusi Eestimaa põllumajanduses. 1696. a. revisjoni andmed on osaliselt mõjutatud ikaldustest ja suurest näljahädast.⁸ Et vaadeldavates küsimustes viimasel Põhjasõja-eelsel aastakümnel ei toimunud mingit erilist murrangut, mis pilti radikaalselt oleks muutnud, vaid areng jätkus seni esinenud tendentsides, siis rahuldavad 1686.—1688. a. andmed ajaliselt täielikult. Eriti väärtuslikuks teeb neid asjaolu, et suure hulga mitmesuguste inventari näitajate kõrval sisaldavad nad ulatuslikult andmeid mõisa ja talupoegade külvide kohta. Tolleaegse põllumajanduse põhiosa — teraviljatoodangu — kindlaksmääramisel on tegelike külvidega opereerimine palju täpsem

⁴ H. Sepp, *Majandusolud Eestis XVIII sajandil*, lk. 95.

⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 328.

⁶ Kaudselt on need seisukohad ruumi leidnud ka «Eesti NSV ajaloo» I köite (Tallinn 1955) veergudel, näiteks lk. 433, 434, 503 ja mujal.

⁷ A. Gernet, *Geschichte und System des Bäuerlichen Agrarrechts in Estland*, Reval 1901, lk. 42.

⁸ Selle revisjoni originaalmaterjalid, nagu teada, hukkusid transportimisel Stokholmi 1697. a. sügisel. ENSV RAKA. f. 1, nim. 1, sü. 756, l. 276.

ja ka ülevaatlikum kui põllupindade võrdlemine. Seda sellepärast, et kogu ülesharitud maa ei olnud pidevalt kasutusel (esineb kõnnumaad, mille kasutamise astet on raske kindlaks määrata; on tühje talusid, mille põllud seisavad tavaliselt söödis jne.), suure hulga põllupeenarde tõttu ei läinud suur protsent põllupinnast külvi alla, külvitihedus oli erinevates maakondades ja erinevates mõisates erinev, samuti oli see erinev mõisa- ja talupõldudel jne. jne.

Kõigepealt vaatleme, milliseks oli kujunenud mõisa- ja talukülvide suurus ja nende omavaheline suhe XVII sajandi lõpus. Säilinud andmed näitavad, et mõisa ja talupoegade külvi omavaheline suhe oli maakonniti erinev. Harju- ja Järvamaal näivad olevat talupoegade külvid 1,5 kuni 2,5 korda mõisakülvidest suuremad (vt. tabel 1). Tervel real juhtudel on nad aga ka peaaegu võrdsed. Läänemaal on nendevaheliseks tüüpiliseks suhteks 1 : 1,5, üksikjuhtudel 1 : 2. Virumaa kohta on meie kasutuses seni liiga vähe külviandmeid, et nende järgi lõplikku järeldust teha. Kaudsete andmete⁹ põhjal võib aga arvata, et suhe oluliselt ei erinevud Järvamaa omast.

Nõustades O. Liivi poolt esitatud seisukohaga, et Rootsi ajal toimus ulatuslik mõisapõldude laiendamine, ei saa nõustuda selle tendentsi ulatuse iseloomustamiseks toodud väitega, et mõisa- ja talupõldude suhe XVII sajandi jooksul muutus vaid nii vähe — 1:4 sajandi esimesel poolel ja 1:3 sajandi lõpul.¹⁰ Revisjonide materjalidest ja mõisate arhiividest ei ole me seni leidnud ühtegi juhtu, kus mõisa ja talude külvide suhe ulatuks 1:3-ni. Mõisapõldude laiendamine toimus XVII sajandi jooksul väga intensiivselt, ja nagu näitavad eeltoodud andmed, oli mõisa- ja talupõldude suhe XVII sajandi lõpul juba palju kaugemale arenenud (1:1,5 — 1:2). Mõis oli peamine kaubavilja tootja ja sai valdava osa sellest, tänu XVII sajandi jooksul aset leidnud mõisapõldude laiendamisele, just mõisa enese põldudelt. Talupoegadelt natu-

⁹ Seal, kus puuduvad otsesed andmed talupoegade külvi suuruse kohta, võib kaudsete andmete saamiseks lähtuda põhimõttest, et talupoegade naturaalkohustus mõisale rukkis oli Rootsi aja lõpus ligikaudu niisama suur kui talupoegade rukkikülv. Seda kinnitab nii talupoegade rukkikülvi ja naturaalkohustuse suuruste võrdlemine neis mõisates, kust mõlemad need andmed on olemas, kui ka otsesed sõnaselged sellekohased viited inkvisitsiooniraamatutes. Näiteks Nõmmküla mõisa vakuraamatus on otseselt öeldud, et talupoja rukkikoormis võrdub talupoja rukkikülviga, ja märgitakse, et $\frac{1}{2}$ adramaa talu külvab rukkist 4 tündrit ja vastavalt maksab mõisale rukkikoormist 4 tündrit (f. 1, nim. 1, sü. 942). Vaatluste aluseks on võetud rukkikülv seepärast, et rukkis oli peamine toiduteravili ja kolmeväljasüsteemi juures on rukkipõld $\frac{1}{3}$ kogu põllupinnast.

¹⁰ O. Liiv, Eesti majandusajalugu, lk. 206—207; A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 45—57. Autor rõhutab ja toob suure hulga näiteid, mis kinnitavad ulatuslikku mõisapõldude kasvu XVII sajandi jooksul. Kahjuks ei käsitle autor küsimuse teist poolt, s. o. talu põllumaade suurust ja dünaamikat ning satub seetõttu mõisa- ja talumaade suhte küsimuses väärale järeldusele. Ilma võrdlევად andmeid esitamata peab ta O. Liivi poolt toodud suhtarvu umbkaudseks, kuid ligilähedaselt siiski õigeks.

raalmaksuna saadav rukis moodustas tavaliselt $\frac{1}{5}$ kuni $\frac{1}{3}$ üldisest mõisale laekuvast rukki kogusest.¹¹

Talupoja kasutada oli XVII sajandi lõpus väga vähe põllumaad. Keskmiselt moodustas talu rukkikülv (s. t. külv ühele väljale) ühe adramaa kohta Harjumaal 4—6 tündrit, Järvamaal 6—8 tündrit (vt. tabel 1). Kahjuks on otseseid andmeid Viru- ja Läänemaa kohta meie kasutuses vähem, kuid kaudsed andmed lasevad oletada, et Läänemaal oli olukord sarnane Harjumaaga, Virumaal lähedasem Järvamaale¹² Valdavalt oli talu suuruseks tol ajal $\frac{1}{2}$ adramaad ja sellel elas tavaliselt 4—6 tööjoulust inimest¹³ Kui teha sellise talu teravilja bilanss, siis kujuneb see järgmiseks: rukkikülv 3 tündrit, saak (maksimaalselt 4 seemet) 12 tündrit; makstud mõisale ja tollivili 3—3,3 tündrit, seemnevili 3 tündrit; jääk 5,7—6 tündrit rukist. Niisiis ühe tööjoulise inimese kohta ligikaudu üks tünder rukist (ca 130 liitrit).¹⁴ Loomulikult esines sellest keskmisest kõrvalekaldumisi mõlemale poole, rohkem siiski küll halvema poole. Kahjuks ei ole käesoleva artikli raamides võimalik peatuda territoriaalsetel ja talu suurusest tingitud erinevustel. Võib aga täie veendumusega öelda, et XVII sajandi viimastel aastakümnetel oli talu viljatoodang ühe talus elava inimese kohta kogu Eestimaa kubermangus väga väike, võimaldades vaid vaevalist äraelamist. Siin peitub üks põhjustest, miks just 1695.—1697 a.

¹¹ Hoopis teistsugused suhted esinevad sada aastat varem, s. o. XVI sajandi teisest poolest pärinevates andmetes (vt. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 229; f. 1, nim. 1, sü. 930 jm.).

¹² Samasugused külviandmed esitab ka A. Soom, viidatud teos, lk. 184.

XVII sajandi viimastel aastakümnetel koostatud mõisate kaartidelt näeme, et pinnamõõdus väljendatuna tuli 1 adramaa kohta tavaliselt 20—30 tündrimaad talupoegade põllumaad (kolm välja kokku) [1 tündrimaa = 14 000 rootsi ruutküünart].

O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des Estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts, Tartu 1935, lk. 152 ja mujal samastab tündri kui külvi-mõõdu ja tündrimaa kui pinnamõõdu ning tuleb seetõttu talupoja külvi suuruse küsimuses täiesti vääradele seisukohtadele. Tegelikult kasutasid talupojad oma põldudel ühe tündri rukkikülviks alati rohkem põllupinda kui ühe tolleagese tündrimaa. Et meil sellel perioodil on erinevates maakondades tegemist erineva suurusega tündriga ja et tündreid täideti omakorda erinevalt (kord triiki, kord kuhjaga), siis on raske määrata täpset suhet. Ligikaudu võib aga öelda, et Harjumaal külvati talupõllule rukkist ühele tündrimaale (14 000 rootsi ruutküünart) 0,5 kuni 0,7 tallinna tündrit (vrd. inkvisitsiooniraamatuid ja rootsiaegseid mõisate kaarte). 1696. a. säilinud maamõõtja toimikus Kūti (Kurküllil) mõisa kohta on maamõõtja enese poolt tehtud mäрге, et 1696. a. sügiskülvil tehtud kontrollimise järgi külvatakse tünder rukist 19 000 ruutküünrale (s.o. ühele tündrimaale 0,73 tündrit).

Ka Hupeli poolt toodud andmetel (Ökonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren. Th. I, Riga 1796, lk. 51) kasutasid talupojad ühe tündri rukkikülviks veel XVIII sajandi teisel poolel rohkem kui 1 tündrimaa. See tündrimaa oli aga juba tunduvalt suurem kui XVII sajandi kaartidel kasutusel olnud tündrimaa.

¹³ Järvamaa mõisates, kus külv adramaale oli suurem, elas adramaal ka rohkem tööjoulisi inimesi.

¹⁴ Rukki vähesusest tingituna tarvitati tollal kõige muu kõrval toiduks ka suvivilja saadusi.

ikaldused tekitasid kohutava näljahäda ja töid kaasa maaelanikkonna massilise hävinemise.

Mida tõi siis XVIII sajand uut? Ruumipuudus ei võimalda käsitleda sajandi jooksul toimunud muudatuste käiku, olgugi et selle kohta on olemas rikkalik statistiline materjal. Arengu tulemused peegelduvad aga küllalt selgelt XVIII ja XIX sajandi vahetusest pärinevates andmetes. Nimelt on suure hulga mõisate kohta säilinud nn. Eestimaa vahekohtu fondides mõisnike poolt 1803. a. esitatud ankeedid ja koostatud vakuraamatud.¹⁵ Nende andmete kontrollimiseks ja võrdlemiseks on kasutatud maamõõtjate poolt Eestimaa kubermangu valitsusele 1797 a. esitatud topograafilisi teateid¹⁶, 1795. a. hingede revisjoni andmeid¹⁷, mõisate arhiivides leiduvaid majapidamisraamatuid ja mõisate kaarte.

Nagu kõik need andmed kinnitavad, on XVIII sajandil toimunud külvide tunduv kasv nii mõisa- kui ka talumaade osas. Et sajandi jooksul peaaegu kõikide mõisate piirid muutusid, siis ei saa kasvu ulatust täpselt kindlaks määrata. On aga ilmne, et kõikjal, kus ei ole tegemist mõisa jagunemisega, on mõisakülv Järvamaal kasvanud peaaegu kahekordseks (100%) (vt. tabelid 2 ja 2a). Real juhtudel on see kasv veelgi suurem, kuid võib arvata, et siin on tegemist mõisa välispiiride laiendamisega. Teistest maakondadest ei ole kahjuks säilinud külviandmeid, mis võimaldaksid otseselt võrrelda olukorda samades mõisates XVII ja XVIII sajandil. Küll on aga XVII sajandi lõpust säilinud hulgaliselt andmeid mõisapõldude suuruse kohta tündrimaades. On teada, et tollal külvati mõisapõldudele natuke tihedamalt kui talupõldudele. Võttes aluseks keskmise külvitiheduse 0,8 tündrit tündrimaale, võime välja arvestada mõisakülvi oletatava suuruse XVII sajandi lõpul. Nagu näitavad need andmed, oli ka teistes maakondades mõisakülvide kasv XVIII sajandi jooksul õige tunduv (vt. tabel 2b). Ülemaaliselt oli mõisate külvide kasv veelgi suurem, sest paralleelselt mõisapõldude laiendamisega loodi sajandi jooksul juurde ka uusi mõisaid.¹⁸

Ka t a l u d e külvid kasvasid XVIII sajandi jooksul suuresti. Järvamaa osas on selle kohta hulgaliselt otseselt võrreldavaid

¹⁵ ENSV RAKA, f. 864, Eestimaa vahekohus.

¹⁶ ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 1141.

¹⁷ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 1.

¹⁸ 1797. a. topograafilised teated näitavad samuti üldist põldude kasvu, kuid rea mõisate kohta väiksemat kui 1803. a. andmed. Nende (s. t. 1797. a.) materjalide täpsus jätab aga väga palju soovida (säilinud on Järvamaa kohta puhas eksemplar, Harju- ja Läänemaa kohta mustandid). Nagu näitab nende ülesehitus, ei ole nad suunatud mitte põllupindade ja külvide täpsele kindlakstegemisele, vaid sisaldavad mitmesuguseid üldisi majanduslikku laadi andmeid. Pindade osas ei ole aluseks võetud mitte kohapeal teostatud mõõtmised, vaid väikesemõõduline kreisi topograafiline kaart. Mõisate ja talude põllupinnad on sageli esitatud ümardatult sadades ja poolsadades tessatinides jne. Ka mõisate arhiivides säilinud andmed XVIII sajandi lõpu kohta, mis on mõisnike poolt koostatud n. ö. oma tarviduseks, mitte ametlikuks esitamiseks kõrgemale poole, samuti mõisate kaardid kinnitavad 1797. a. andmete ebatäpsust.

külviandmeid aastatest 1686 ja 1803 (vt. tabel 2). Teiste maakondade osas, kus meil otseselt võrreldavad andmed (s. t. talupoegade külvid samade mõisate kohta aastail 1686 ja 1803) puuduvad, lähtume eeldusest, et Rootsi aja lõpus oli talupoegade naturaalmaks mõisale rukkis enam-vähem võrdne talupoegade rukkikülvi suurusega. Kui sellisel teel väljaarvestatud talupoegade külve 1686. a. võrrelda XIX sajandi esimeste aastate andmetega, siis näeme, et ka teistes maakondades oli juurdekasv sajandi jooksul suur (vt. tabel 2c).

Rukkikülvide kasvamine peegeldab enam-vähem õiges suhtes põllupindade kasvu. XIX sajandi esimestest aastatest pärinevatelt mõisate kaartidelt näeme, et mõisate põllupind tündrimaades oli kasvanud suhteliselt niisama palju kui külvid tündrites ja ka talude põllupinnad olid vastavalt muutunud.¹⁹ Adramaa suuruseks oli Järvamaal nüüd juba 50—65 tündrimaad²⁰ (kolm välja kokku).

Külvide ja külvipindade ulatuslikku kasvu XVIII sajandi jooksul kinnitavad eeltoodud andmete kõrval ka mõisate arhiivides säilinud arveraamatud, milledes on fikseeritud külvid, saagid, talupoegadelt saadud maksud ja muud majanduslikud näitajad²¹

Kui lõpuks veel võrrelda kogu Eestimaa kubermangu rukkisaaki Rootsi aja lõpul ja XVIII sajandi viimastel aastatel, siis näitab see samuti tunduvat kasvu. Üle-eestimaalised otsesed andmed rukkisaagi suuruse kohta XVII sajandist puuduvad. Ligikaudselt on aga võimalik seda välja arvestada. Nagu nägime, oli talupoja rukkikylv adramaa kohta XVII sajandi lõpul Harju- ja Läänemaal 4—6 tündrit, Järva- ja ka teatud osas Virumaal 6—8 tündrit. Mõisapõldu oli 1,5—2 korda vähem kui talupõldu, seega oli rukkikylv adramaa kohta mõisapõldudel 2—3 tündrit. Kokku mõisa- ja talupõldudel oli rukkikylv adramaa kohta seega Harju- ja Läänemaal 6—9 tündrit, Järva- ja Virumaal 9—12 tündrit. 1696. a. oli Eestimaal ca 8300 adra-

¹⁹ Külvitihedus XVIII sajandi jooksul oluliselt ei muutunud. Samuti säilis kolmeväljasüsteem, kus rukis võttis endiselt oma alla ühe kolmandiku kogu põllumaast.

²⁰ ENSV RAKA, f. 2072 «Kaardikogu», vt. Tapa mõisa atlas, Karkuse mõisa kaart, Saage mõisa kaart, Kuru (Kurro) mõisa atlas jne.

Pindade võrdlemisel ei tohi samanimelisi pinnaühikuid XVII ja XVIII sajandil suuruselt samastada. Nii näiteks oli tündrimaa suurus väga erinev. Kui võtta aluseks üldiselt käibel olnud seisukoht, et 1 rootsi küünar on võrdne kahe vene jalaga, siis 1 rootsiaegne tündrimaa (14 000 ruutküünart) on võrdne 1142,8 ruutsüllaga. Kui aga võrrelda XVII sajandi lõpu ja XIX sajandi esimeste aastate mõisate kaartidel kindlaid vahemaid, siis näeme, et 1 rootsi küünar võrdub 1,9 vene jalaga. Sellise suhte puhul on 1 rootsi tündrimaa suuruseks ligikaudu 1040 ruutsülda. Olgu märgitud, et ka rüütelkond, vaieldes vastu nn. regulatiivi tündrimaa suurusele, väitis, et XVII sajandil olevat tündrimaa suuruseks olnud 1042^{31/38} ruutsülda. Regulatiivi tündrimaa suuruseks võeti 1377^{24/29} ruutsülda. Käibel oli ka veel teistsuguseid tündrimaa suurusi.

²¹ Vt. Sagadi mõis (f. 1324, nim. 1, sü. 53a ja 206); Triigi (Ottenküll) mõis (f. 1687, nim. 1, sü. 1, 104, 108 jj.); Tagavere mõis (f. 1339, nim. 1, sü. 1, 30); Ungru (Linden) mõis (f. 1423, nim. 1, sü. 21) jne. jne.

maad (sellest Harju- ja Läänemaal ning saartel 4900 adramaad, Järva- ja Virumaal 3400 adramaad), mis annab kogu rukkikülvi ca 65 000 tündrit. Võttes keskmiseks saagiks 3,5—4 seemet²², saame Eestimaa rukki kogusaagiks ca 230 000—260 000 tündrit.²³

XVIII ja XIX sajandi vahetusel oli Eestimaa kroonupalati andmetel keskmiseks aasta rukkisaagiks ca 663 500 tündrit.²⁴ Nii annavad siis need andmed rohkem kui kahekordse juurdekasvu rukki kogusaagiks. Loomulikult ei tule kogu see juurdekasv külvipindade kasvust, osa langeb viljakuse tõusule. A. Hupeli andmetel oli rukkikülv Eestimaal 1787 a. 101 000 tündrit, s. t. keskmine saak ligi 4,5 seemet. Viljakuse juures viis seemet vastab kroonupalati poolt toodud rukkisaagile (663 500) ligikaudu 135 000 tündrit külvi.

Et võrdluste aluseks on võetud Põhjasõja-eelne aeg, siis on meil toodud juurdekasvude näol tegemist mitte ainult sõja laastamiste taastamisega, vaid juurdekasvuga rootsiaegsele põllupindade kulminatsioonile. Seejuures on eriti oluline rõhutada, et toimus nii mõisa- kui ka talupõldude ulatuslik laienemine.²⁵ Nii ei saa me XVIII sajandi kohta kõnelda põllumajanduse üldisest stagneerumisest, nagu seda teeb H. Sepp,²⁶ vaid mõisa ja talu põllumajanduse ulatuslikust laienemisest. Suur nõudmine vilja järele nii Vene (peamiselt Peterburi) kui ka Rootsi turul juba XVIII saj. esimestel aastakümnetel²⁷ võimaldas toodetavat vilja kergesti realiseerida ja mõjus omakorda stimuleerivalt põllumajanduse arendamisele.

Külvide ulatuslik kasv XVIII sajandi jooksul on tingitud nii tööjõuliste inimeste üldarvu kasvust kui ka nende ekspluateerimise kasvust.

Tabelis 3 toodud andmetest näeme, et Järva maa mõisates, mille kohta on olemas 1686. a. ja 1803. a. külviandmed, on ühe tööjõulise mehe²⁸ kohta mõisa- ja talukülvide kasv küllalt suur.²⁹

²² Keskmine saak 3,5 seemet vastab rootsiaegsetes mõisate arveraamatutes toodud andmetele.

²³ O. Liiv, Eesti majandusajalugu, lk. 218 jj., toob Hagemeisteri arvestused ja jõuab järeldusele, et Eestimaa üldine viljasaak Rootsi aja lõpul kõikus 360 000 — 480 000 tündrini, millest umbkaudselt pool oli rukis.

²⁴ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, sü. 4220. A. Hupeli andmetel oli juba 1787. a. rukkisaak Eestimaa kubermangus 445 000 tündrit. (Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Stadthalterschaft, Riga 1789, lk. 591.)

²⁵ Loomulikult ei välista see üldsund talupoegade väljatõrjumist parematelt maadelt halvamatele, mis kohati näib olevat küllalt levinud.

²⁶ H. Sepp, Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII s., Tartu 1934.

²⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 191, 192.

²⁸ Ühe tööjõulise mehe all mõistetakse 15—60 aasta vanust põllutõoga tegelevat meessoost isikut (excl. mõisateenijad). Mõiste «tööjõuline mees» on võetud arvestuste aluseks seepärast, et XVII ja XVIII saj. statistilistes andmetes on omavahel võrreldavad vaid tööjõuliste meeste arvud (XVII saj. puuduvad andmed nii naiste, vanade kui ka laste arvu kohta). 1686. a. andmete õigsuses meeste arvu osas erilist põhjust kahelda ei ole (sest maksustussüsteem ei olnud

Kui ühe tööjõulise mehe kohta 1686. a. tuleb rukkikülvi (s. t. külv ühele väljale) mõisa põllul valdavas osas mõisates tunduvalt alla ühe tündri, siis 1803. a. on see arv enamikul juhtudel üle ühe ja ulatub üksikutes mõisates isegi üle kahe tündri.³⁰ Talu rukkikülvi tuleb 1868. a. ühe tööjõulise mehe kohta ligikaudu 1 ja üksikutel juhtudel 2 tündrit, 1803. a. aga on kaks tündrit juba sagedaseks nähtuseks. Mõisa ja talu rukkikülvide kasv kokku ühe tööjõulise mehe kohta on üks tünder, üksikjuhtudel enamgi. Kahjuks ei ole meil teistes maakondades ühtede ja samade mõisate kohta kasutada selliseid võrdlevaid andmeid 1686. ja 1803. aastast. Küll on aga nendest aastatest olemas külviandmed erinevate mõisate kohta. Kui võrrelda neid andmeid, siis näeme, et 1686. a. tuli ühe tööjõulise mehe kohta mõisa rukkikülvi Harju- ja Läänemaal ca 0,5 tündrit, rukkikülvi talupõllul ligi 1 tünder. Otseseid külviandmeid Virumaa kohta on meie kasutuses 1686. a. väga vähe, kuid kaudsete andmete põhjal jääb mulje, et olukord põhilises Virumaa osas oli lähedane Järvamaa omale. 1803. a. tuleb rukkikülvi ühe tööjõulise mehe kohta mõisa põldudel Harju- ja Läänemaal umbes 1 tünder, tervel real juhtudel aga rohkemgi; Virumaal näib see arv õige natuke suurem olevat. Rukkikülvi talupõldudel Harju- ja Läänemaal on ligi 1,5 tündrit, kusjuures esineb kõikumisi mõlemale poole; Virumaal — 1,5—2 tündrit. Rukkikülvi kasv ühe tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõldudel kokku on Harju- ja Läänemaal ligikaudu 1 tünder, Virumaal natukene rohkem.

Eeltoodu tähendab, et XIX sajandi alguses oli talupoja töö hulk nii mõisa- kui ka talupõllul tunduvalt suurem kui XVII sajandi lõpus. Asjaolu, et ühele tööjõulisele mehele langes mõisapõllul vähem külvi kui talupõllul, ei näita meile õiget proportsiooni ühele inimesele langeva mõisa- ja talutöö hulga ja raskuse vahel, sest külvi kõrval suurendas talupoja tööd mõisatasu tunduvalt mitmesuguste tööde kasv, mis olid seotud karjakasvatuse, viinapõletamis jne. arenguga mõisas XVIII sajandil. Selgemini avaldub mõisapoolse ekspluateerimise kasv ühele tööjõulisele inimesele langevas töökoormiste kasvus tööpäevades, mille kohta saame ülevaate XVIII sajandi vakuraamatutest ja teistest revisjonimaterjalidest. Mitmesuguste mõisakoormiste liikide dünaa-

---

setud meeste arvuga). 1803. a. andmetes toodud meeste arvu õigsust kinnitab nende võrdlemine 1795. a. hingede revisjoni andmetega. Arvestused ühe tööjõulise mehe kohta ei taotle olla arvestuseks ühe tootja kohta, sest tootmisprotsessist võttis rohkem inimesi osa kui ainult tööjõulised mehed. Küll võimaldavad need arvud aga näidata arengu tendentse ja olla aluseks ka mitmesuguste kaudsete arvestuste tegemisel.

²⁹ Siinkohal tuleb veel kord rõhutada, et võrreldes omavahel 1686. a. ja 1803. a. andmeid, ei puudutata XVIII saj. sisest liikumist ja 1803. a. andmete esitamisega ei taotleta kasvu kõrgseisu peegeldamist, vaid kõigepealt XVIII saj. tendentside näitamist.

³⁰ Loomulikult on see abstraktne keskmine, millest iga mõisa piirides konkreetselt esineb olulisi kõikumisi.

mika on aga omaette suur küsimus, millel siinkohal pikemalt peatuda ei ole võimalik. Küll aga võib öelda, et töökoormiste dünaamika kinnitab eelõeldut.

Võrdluseks naabruses asuvate Vene kubermangudega olgu märgitud, et vastavalt N. Rubinsteini³¹ andmetele oli ühe töajõulise mehe kohta Venemaa põhjarajoonides (siia on arvatud ka Baltikum) ligikaudu 2 tessatini põldu.³² See on tunduvalt vähem kui vaadeldavates Eestimaa mõisates. Kesk-Venemaal tuli ühe töajõulise mehe kohta 3 tessatini põldu, samuti loeti ka tolaeagses kirjanduses 3 tessatini põldu ühe töajõulise mehe kohta normaalseks. Paljudes Eestimaa mõisates ületas ühele töajõulisele mehele langev osa need normid. Võrreldes N. Rubinsteini poolt toodud külvitihedusega, tuleb Eestimaal külvi ühe töajõulise mehe kohta niisama palju kui Venemaal 3-tessatiniilise normi puhul. Vahe külvide ja pindade vahel on tingitud sellest, et N. Rubinstein opereerib ülevenemaalise keskmise külvitihedusega,³³ mis on tunduvalt suurem kui Eestimaal tegelikult kasutusel olnud külvitihedus.³⁴

Olukorrad Eestimaal ja selle naabruses asuvates Vene kubermangudes erinesid ka külvipinna jagunemises mõisa- ja talupõllu vahel. Üldisest külvist talupoegadele kuuluv külviosa (s. t. külvi talude põllul) näib naaberkubermangudes olevat olnud suurem kui Eestimaa kubermangus.³⁵

Niisiis võib olemasolevate andmete põhjal konstateerida, et eesti talupoja ekspluateerimine balti-saksa mõisnike poolt oli XVIII sajandi lõpus Eestimaa kubermangus tunduvalt suurem kui naabruses asuvates Vene kubermangudes ja suurem, kui see oli olnud XVII sajandi lõpus. XVIII sajand tõi niisiis koos põllupindade laienemisega kaasa talupoegade töö hulgalise kasvu nii mõisa- kui ka talupõllul.

Kui on mõistetav mõisnike püüd laiendada mõisapõlde talupoegade ekspluateerimise suurendamise teel, siis võib tekkida küsimus: miks leidis aset talukülvide kasv, eriti ühe töajõulise inimese kohta võetuna? Üksikasjalist käsitlemist leiab see küsimus eri artiklis. Märgame siinkohal vaid niipalju, et talukülvide suurenemise põhjuseks ei ole loomulikult mitte balti parunites järsku ärganud hoolitsus talupoja eest, vaid majanduslikud tegurid ja traditsioonid, mis seovad talupõldude laienemise kõige tihedamalt

³¹ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., Москва, 1957, lk. 232.

³² S. o. ca 4 tündrimaad talu- ja mõisakülvi kolmes väljas kokku; ühel väljal seega 1,3 tündrimaad.

³³ Н. Л. Рубинштейн, viidatud teos, lk. 238.

³⁴ N. Rubinstein võtab aluseks 1 tessatiniile rukkikülvi 2 tšetvertit; Eestimaal külvati aga veel XVIII sajandi lõpus ühele tündrimaale vähem kui üks tünder rukist, s. t. ühele tessatiniile ligikaudu üks tšetvert (vt. XIX sajandi alguse mõisate kaardid, ENSV RAKA; Hupel jt.).

³⁵ Н. Л. Рубинштейн, viidatud teos, lk. 164; П. К. Алифиренко, Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х годах XVIII века, Москва, 1958, lk. 30.

mõisapõldude laienemisega. Esialgse võimaluse talupõldude laiendamiseks lõi vabade põllumaade olemasolu peale Põhjasõja lõppu. Nimelt näitavad andmed, et juba XVIII sajandi esimestel aastakümnetel oli talupoja rukkikülv nii adramaa kui ka ühe tööjõulise mehe kohta XVII sajandi lõpuga võrreldes kasvanud. Teatud mõju talupõldude laiendamise võimaluse loomisel oli ka XVIII saj. kehtetatud uuel maksusüsteemil. Nimelt olid Rootsi ajal maksud ja samuti ka rent riigile sõltuvad mõisa piirides talupoegade kasutuses oleva külvimaa suurusest (s. t. adramaade arvust mõisas). Mõisniku huvides ei olnud seetõttu mitte talukülvide suurendamine, mis tõi kaasa adramaade arvu suurenemise, vaid minimaalselt väikese talumaade hulgaga maksimaalselt suurte mõisapõldude ülesharimine. XVIII sajandil kehtinud maksustamissüsteemi puhul ei sõltunud maksud riigile talupoegade kasutuses oleva maa hulgast, vaid tööjõuliste meeste arvust mõisas. Seetõttu ei olnud mõisnikud otseselt huvitatud talupoegade põllumaa maksimaalsest vähendamisest. Ja kuna praktika näitas, et selline väike talupoja külvihulk ühe inimese kohta, nagu see oli olnud Rootsi aja lõpus, ei suuda toita ega ülal pidada järjest kasvavateks mõisa töödeks vajalikku tööjõulist talu (s. t. inimesi ja veoloomi), siis toimus XVIII sajandil nii absoluutne talupõldude kasv kui ka kasv ühe tööjõulise mehe kohta.³⁶

Ühe tööjõulise mehe kohta langeva külvi suurenemine talupõllul on aga just eelduseks kaubalis-rahaliste suhete tekkimisele ja arengule talumajapidamises. Seda soodustas veel üks XVIII sajandi arengu iseärasus. XVII sajandil esines massiliselt talude poolitamisi, mille tulemusel talu keskmine suurus adramaades ja vastavalt sellele ka külv järjest vähenesid (1-adramaalised jagunesid $\frac{1}{2}$ -adramaalisteks, need omakorda $\frac{1}{4}$ -adramaalisteks)³⁷ XVIII sajandil sellist nähtust massiliselt ei esine. Tabelist 4 näeme, kuidas mõisates, kus talude arv on jäänud enam-vähem endiseks, on külvid XVIII sajandi jooksul oluliselt kasvanud, s. t. külv iga üksiku talu kohta on suurenenud. Taluadramaade summa aga on samal ajal vähenenud. Nähtus, et talupoja adramaade väiksema arvu taga peitub XVIII sajandi lõpus suurem külv ja põllupind kui suurema adramaade arvu taga XVII sajandi lõpus, esineb üle kogu Eestimaa kubermangu. XVII sajandi lõpul oli valdavaks taluks $\frac{1}{2}$ -adrik, mille põllupind oli keskmiselt 10—15 rootsiaegset tündrimaad (kolm välja kokku); XVIII sajandi lõpus on $\frac{1}{4}$ adramaa talu põldude suurus 12—15 regulatiivi tündrimaad. Palju sagedamini kui Rootsi ajal täisadratalusid (20—30 tündrimaad) esineb XVIII sajandi lõpus $\frac{1}{2}$ -

³⁶ Ei saa seepärast nõustuda J. Vasara poolt «Eesti majandusajaloos» lk. 275 antud veneaegse maksustussüsteemi ainult negatiivse iseloomustusega. Mõlemal süsteemil, nii rootsi- kui ka veneaegsel, olid oma positiivsed kui ka negatiivsed küljed.

³⁷ Rüütelkonna kiri Karl XI 1696. a. revisjoni puhul (ENSV RAKA, «Paberürikud»).

adrikuid (suurusega 25—30 regulatiivi tündrimaad).³⁸ Siin on üks põhjustest, mis on viinud eksiteele neid, kes põllumajanduse taseme võrdlemiseks on võrrelnud vaid adramaade arve, nägemata nende arvude taga seisvaid reaalseid suurusi.³⁹

Nimelt hoidis mõisnikkond nn. talupoegade adramaade arvu kunstlikult madalana, kartes Rootsi revisjonimeetodi rakendamist, mis võttis maksustamisel aluseks talu adramaade arvu. Teiselt poolt ei soodustatud ka talude killustamist, sest väike talu oli tavaliselt veoloomade poolt nõrgem, uute hoonete ehitamine oli kulukas ja tõi kaasa mõneks aastaks maksudest vabastamise. Mõisnikel oli väiksema arvu tugevamate peremeestega tööd lihtsam organiseerida kui suure hulga nõrkadega, sest peremees kujunes siin juba teatud ulatuses abistavaks vahelülks mõisniku ja töötajate-sulaste vahel.

Tehes XVIII sajandi lõpu $\frac{1}{4}$ adramaa talu rukkibilanssi, kujuneb see hoopis teistsuguseks kui rootsiaegsel $\frac{1}{2}$ adramaa talul. $\frac{1}{4}$ -adramaalise talu külv oli keskmiselt 3—5 tündrit, saak (tagasihoidliku arvestusega 4 seemet) 12—20 tündrit, maksud 2—2,5 tündrit,⁴⁰ seemnevili 3—5 tündrit, jääk 7—12,5 tündrit. Tavaliselt elas niisuguses talus 3—4 tööjõulist inimest, seega tuleb siis tööjõulise inimese kohta 2,3—3,1 tündrit rukist.⁴¹ See on ligikaudu kaks korda rohkem kui XVII saj. lõpus. Ka talu veoloomade, lehmade ja muu karja osas toimus XVIII sajandil, arvestatuna ühe tööjõulise mehe kohta, mõningane kasv (vt. tabel 5).

Taalise külvi ja kariloomade arvu suurenemise esiletoomisega ühe tööjõulise mehe kohta ei taheta väita, et talupoeg muutus rikkaks, et ühtlaselt paranes kõigi — nii peremeeste, sulaste ja

³⁸ Vt. ENSV RAKA kaardikogu.

³⁹ Nii näiteks võrdleb H. Sepp eelnimetatud teoses XVII sajandi lõpu adramaid XVIII sajandi revisjonidel saadud adramaadega kui võrdseid suurusi. Need on aga täiesti erineva suurusega mõisted, mida omavahel võrdsustada ei saa. XVII sajandi lõpu adramaa, nagu nägime, sisaldas 4—8 tündrit talupoja rukkikülvi omal põllul ja ligikaudu 3 tündrit mõisakülvi, kokku keskmiselt 7—11 tündrit adramaa kohta. XVIII sajandil arvestati revisjonide adramaaks 5 tööjõulist meest. Võttes toodud tabelitest külviandmed ühe tööjõulise mehe kohta (2,5—3 tündrit), saame revisjoni adramaa külviks 12,5—15 tündrit. Niisiis on üks adramaa teisest külvi poolst peaaegu kaks korda suurem. XVII sajandi lõpu adramaade arvu mittesaavutamise isegi XVIII sajandi viimase maarevisjoni (1774. a.) ajaks ei tähenda niisiis mitte seda, nagu oleks külv Eestimaal siis olnud veel väiksem kui Rootsi aja lõpul. Tuleb arvestada veel ka asjaolu, et mõisad, kus revisjoni adramaade arv saavutas rootsiaegse taseme, revisjoni alla enam ei kuulunud ja arvestati rootsiaegse adramaade arvuga. Juba 1750. a. oli 5302 revisjoni adramaast 1718 adramaad sellistes mõisates. Küsimus mitmesuguste adramaade («vanade» rootsiaegsete, talupoja, revisjoni, veneaegsete) mõistest, nende taga seisvatest reaalistest väärtustest, aga samuti ka põllumajanduses rootsiaegse taseme saavutamise ajast XVIII saj. on omaette probleemid ja nõuavad eri käsitlust. Olgu siinkohal vaid märgitud, et meie arvates saavutati rootsiaegne karja- ja teraviljakasvatuse tase XVIII saj. varem, kui seda esitavad kodanlikud autorid.

⁴⁰ Naturaalmaksude osa s u h t e l i s e l t talupoegade külviga XVIII sajandi jooksul mitte ei kasvanud, vaid vähenes, võrreldes XVII sajandi lõpuga.

⁴¹ Maakonniti on erinevused nendes arvudes küllaltki suured.

vabadike olukord, ega ka seda, et kogu XVIII sajandi jooksul toimus talupoegade majandusliku olukorra paranemine. Niisama vää r kui on kogu XVIII sajandi kujutamine põllumajandusliku stagnatsioonina, oleks ka tema kujutamine pideva kasvuna. Sajandi viimastel aastatel sai alguse ja arenes feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriis kõigi sellest tulenevate majanduslike raskustega talupojale. Toodud käsitlusega püüti vaid näidata, et kriisile eelnes tootlike jõudude kiire areng, mis oli üheks põhjuseks, miks feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriis tekkis Eestimaal suhteliselt nii varakult.

T a b e l i

Rukkikülv mõisa- ja talumaal 1686. aastal
(ühele väljale tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Rukki- külv mõi- samaal	Rukkikülv talumaal	
		rukkikülv 1 adramaal	rukki- külv ko- gu talu- maal
1	2	3	4

H a r j u m a a

Kohatu (Kohhat), Hageri kih.	23	5	40
Kivila (Fegfeuer), Harju-Jaani kih.	72	4—5	76,5
Perila (Pergel)	58	4,6—6	96
Vaida (Wait), Jüri kih.	48	4	48
Harku (Hark), Keila kih.	61	6—8	147
Hüüru (Hüer)	24	4,6—6	66
Joa (Fall)	19	4—4,6	31,5
Jõgise (Jõggis)	30	4—5	38
Jälgimäe (Jelgimäggi)	32	5,5—6	33
Keila (Kegel)	91	3—4	213,5
Kopelmanni (Koppelmann)	13	4—6	13
Lihula (Lehholala)	21	2,6—3	18
Valingu (Walling)	40	4—6	90
Ääsmäe (Essemäggi)	79	4	104
Uksnurme (Uxnorm)	24	4	24

J ä r v a m a a

Keravete (Kerrafer), Ambla kih.	65	6	63
Moe (Muddis)	72	6—8	115
Prümli (Heidemetz)	29	10	50
Resna (Resna)	36	7	36
Purdi (Noistfer), Anna kih.	82	7	126
Metstaguse (Metztacken), Järva-Jaani kih.	24	6—8	72

Tabel 1 (järg)

1	2	3	4
Orina (Orgena)	36	6—7	90
Roosna-Halliku (Kaltenbrunn)	79	10	255
Ageri (Aggers), Järva-Madise kih.	41	6	46
Ahula (Affel)	25	6	43
Kurisoo (Kurrisal)	48	8	72
Karinu (Kardina), Maarja-Magdaleena kih.	96	8	132
Preedi (Sitz)	151	10	217
Raigu (Raik)	26	8	20
Varangu (Warrang)	38	4	38
Kirna (Kirna), Türi kih.	85	4—5	108
Laupa (Laupa)	47	5	95
Tori (Torri)	33	5—5,5	26

L ä ä n e m a a

Engemäe küla, Kullamaa kih.	6
Kasenuurme küla	4
Väikse Kalju küla	6
Hüüdenurme küla, Lihula kih.	6
Kasti (Kasty) Märjamaa kih.	4

M ä r k u s 1. Andmed on võetud Harjumaa osas ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ja Läänemaa osas f. 1, nim. 1, sü. 941.

2. Lahtris 2 on võetud kolme välja keskmine rukkikülv. Et väljade suurus oli erinev, siis võib mõisal konkreetse aasta rukkikülv sellest keskmisest mõningal määral erineda.

3. Lahtris 4 on talupoegade kogu rukkikülv saadud arvutuse teel (1 adramaa rukkikülvi korrutis adramaade arvuga).

4. Nii selles kui ka järgnevates tabelites ei ole mõisate suhtes teostatud mingit erilist valikut, vaid esitatud on kõik või enamik mõisatest, millede kohta vajalikud andmed on säilinud ja olnud meil kasutada.

5. Mõisate saksakeelsed nimed ja mõisate paigutus kihelkondade järgi on antud käesolevas ja järgnevates tabelites sellisel kujul, nagu nad esinevad vastavates allikmaterjalides.

Võrdlevaid andmeid rukkikülvi suuruse kohta
mõisa- ja talumaal 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Rukkikülv mõi- samaale		Rukkikülv talu- maale	
	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5
H a r j u m a a				
Rapla kih.				
Kehtna (Kechtel)	92	140	201	251
Odenkotz	42	70	68	77
J ä r v a m a a				
Ambla kih.				
Jootma (Jotma)	19	35	14	29
Jäneda (Jendel)	72	90	69	176
Keravete (Kerrafer)	65	90	63	182
Koigi (Koik) Aruga	48	86	103	122
Kukuvere (Kuckofer)	36	71	40	98
Kuru (Kurro)	28	65	45	104
Linnapää (Linnapäh)	37	75	45	98
Moe (Muddis)	72	129	115	137
Nõmmküla (Nõmküll)	61	55	112	84
Raka (Rackamois)	36	65	30	76,5
Järva-Jaani kih.				
Orina (Orgena)	36	100	90	153
Türi kih.				
Kerevere (Kerrefer)	26	58	53	60
Kirna (Kirna)	85	185	108	163
Laupa (Laupa)	47	120	95	246
Mäo (Mexhof)	84	160	300	259
Münti (Müntenhof)	31	56	20	70
Piometsa (Piometz)		52	44	54
Rõa (Rõal)	28	60	80	100
Tori (Torri)	33	45	26	81
L ä ä n e m a a				
Märjamaa kih.				
Kasti (Kasty)			127	138

Märkus: Andmed on võetud 1686. a. kohta Harjumaa osas ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ja Läänemaa osas f. 1, nim. 1, sü. 941 ning 1803. a. kohta f. 864.

Võrdlevaid andmeid mõisate rukkikülvi
suuruse kohta 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Mõisa rukkikülv 1686. aastal	Mõisa rukkikülv 1803. aastal
I	2	3
L ä ä n e m a a		
Hanila kih.		
Vaisti (Waist)	12	27
Virtsu (Werder)	96	165
Karuse kih.		
Matsalu (Matzal)	48	150
Piwarots	20	45
Saastna (Sastama)	74	245
Tuudi (Tuttomäggi)	24	95
Vatla (Wattel)	50	120
Kullamaa kih.		
Koluvere (Lohde)	72	371
Suure Kalju (Gr. Kaljo)	18	60
Lääne-Nigula kih.		
Palivere (Pallifer)	38	100
Seliküla (Sellenküll)	36	100
Martna kih.		
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	39	65
Väikse Lähtru (Kl. Lechtigall)	31	72
Väikse Rõude (Kl. Ruhde)	42	54

M ä r k u s: Andmed on võetud 1686. aasta kohta ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, sü. 941 ja 1803. aasta kohta f. 864.

Võrdlevaid andmeid mõisate rukkikülvi suuruse kohta
aastail 1680—1690 ja 1803 (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Mõisa rukkikülv aastail 1680—1690	Mõisa rukkikülv aastal 1803
1	2	3
L ä ä n e m a a		
Kullamaa kih.		
Jõgise (Jõggis ja Idowa)	54—67	100
Päri (Kattentack ja Turpel)	27—33	100
Martna kih.		
Kurevere (Kurrefer)	44—55	65
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	32—41	65
Väikse Rõude (Kl. Ruhde)	26—33	54
Märjamaa kih.		
Limandu (Limmat)	22—27	70
Haimre (Heimar) } Mõisaküla (Moisenküll) }	69—86	125
V i r u m a a		
Viru-Jaagupi kih.		
Küti (Kurküll)	62—78	180
Väike-Maarja kih.		
Kaarma (Karmann)	54—67	50—75

Märkus: Andmed on võetud 1680.—1690. aasta kohta üksikute mõisate rootsiaegsetest kaardikirjeldustest ja 1803. aasta kohta ENSV RAKA, i. 864.

Võrdlevaid andmeid talupoegade rukkikülvi suuruse kohta 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Oletatav talupoegade rukkikülv 1686. aastal	Talupoegade rukkikülv 1803. aastal
1	2	3

L ä ä n e m a a

Vaisti (Waist), Hanila kih.	20	42
Matsalu (Matzal), Karuse kih.	107	244
Piwarotz	30	60
Saastna (Sastama)	174	295
Tuudi (Tuttomäggi)	27	87
Vatla (Wattel)	52	270
Vanamõisa (Wanamois), Kirbla kih.	41	241
Koluvere (Lohde), Kullamaa kih.	151	569
Kuie (Kuijõggi)	18	63
Leevri (Lewer)	28	40
Maidla (Tockumbeck)	41	110
Suure Kalju (Gr. Kaljo)	28	72
Kurevere (Kurrefer), Martna kih.	24—36	38
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	34	80
Väikse Lähtru (Kl. Lechtigall)	50—75	93
Väikse Rõude (Kl. Ruhde)	13—20	81
Palivere (Pallifer), Nigula kih.	40—60	87
Seliküla (Sellenküll)	35—50	100
Salaja (Sallajõggi), Noarootsi kih.	12	84
Keblaste (Kebbei), Ridala kih.	11	42

V i r u m a a

Aamõis (Haakhof), Jõhvi kih.	81	104
Ohakvere (Ahagfer)	36	120
Jõhvi (Jewwe)	129	330
Konju (Raustfer)	44	102
Kurina (Kurtna)	44	144
Ontika (Ontika)	62	114
Peite (Peuthof)	48	111
Pühajõe (Pühajõggi)	60	33
Uhtna (Uchten), Rakvere kih.	65	210
Põllula (Poll), Viru-Jaagupi kih.	270	270
Kunda (Kunda), Viru-Nigula kih.	144	320
Porkuni (Borkholm), Väike-Maarja kih.	290	366

Märkus: Andmed on võetud 1686. aasta kohta Läänemaa osas ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 941 ja Virumaa osas f. 1, nim. 1, sü. 945, l. 203 jj. ning 1803. aasta kohta f. 864.

Mõisa ja talupoegade rukkikülv 1 töøjõulise mehe kohta 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Külv 1 töøjõulise mehe kohta mõisapõllul		Külv 1 töøjõulise mehe kohta talupõllul		Külv mõisa- ja talupoegade põllul kokku 1 töøjõulise mehe kohta	
	1686	1803	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5	6	7
H a r j u m a a						
Kehtna (Kechtel), Rapla kih.	0,6	0,9	1,2	1,6	1,8	2,5
Odenkotz	0,5	1,1	0,8	1,3	1,3	2,4
J ä r v a m a a						
Jootma (Jotma), Ambla kih.	0,8	2,3	0,6	1,9	1,4	4,2
Jäneda (Jendel)	1,1	1,4	1,4	2,1	2,5	3,5
Keravete (Kerrafer)	0,9	1,3	0,9	2,7	1,8	4,0
Koigi (Koik) Aruga	0,5	1,1	0,9	1,6	1,4	2,7
Kukuvere (Kuckofer)	0,9	1,3	2,0	2,0	2,9	3,3
Kuru (Kurro)	0,5	1,2	0,8	1,9	1,3	3,1
Linnapää (Linnapäh)	1,4	1,9	1,8	2,5	3,2	4,4
Moe (Muddis)	0,9	2,2	1,3	2,4	2,2	4,6
Nõmmküla (Nõmmküll)	0,8	1,7	1,2	2,6	2,0	4,3
Resna (Resna)	0,8	1,8	0,8	1,2	1,6	3,0
Orina (Orgena), Järva-Jaani kih.	0,5	1,4	1,1	2,1	1,6	3,5
Kerevere (Kerrefer), Türi kih.	0,9	1,3	0,7	2,2	1,6	3,5
Kirna (Kirna)	0,7	1,1	0,9	1,0	1,6	2,1
Laupa (Laupa)	0,4	0,9	0,9	1,7	1,3	2,6
Mäo (Mexhof)	0,3	1,0	1,0	1,6	1,3	2,6
Münti (Müntenhof)	1,4	1,4	1,0	1,7	2,4	3,1
Rõa (Rõall)	0,8	0,9	1,5	2,1	2,3	3,0
Tori (Torri)	1,5	1,2	1,2	2,1	2,7	3,3

Märkus: Andmed on võetud 1686. aasta kohta ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi fondidest: Harjumaa osas f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ning 1803. aasta kohta f. 864.

Talude arv ja rukkikülv 1686. ja 1803. a.

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Mõisa ja talu- poegade rukkikülv kokku tündrites		Talude arv		Adramaade arv		Talude arv üksikutes adramaasuurustes	
	1686	1803	1686	1803	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5	6	7	8	9
J ä r v a m a a								
Ambla kih.								
Jänedä (Jendel)	141	266	24	32	$8\frac{2}{3}$	9	$11 \times \frac{1}{2}$, $12 \times \frac{1}{4}$, $1 \times \frac{1}{6}$	$4 \times \frac{1}{2}$, $28 \times \frac{1}{4}$
Koigi (Koik) Aruga	156	208	40	33	$12\frac{7}{8}$	$7\frac{5}{8}$	$12 \times \frac{1}{2}$, $24 \times \frac{1}{4}$, $7 \times \frac{1}{8}$	$28 \times \frac{1}{4}$, $5 \times \frac{1}{8}$
Kukuvere (Kuckofer)	76	169	12	21	6	$8\frac{1}{6}$	$12 \times \frac{1}{2}$	$14 \times \frac{1}{2}$, $7 \times \frac{1}{6}$
Kuru (Kurro)	73	169	26	27	8	$6\frac{7}{12}$	2×1 , $1 \times \frac{2}{3}$, $6 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{3}$, $8 \times \frac{1}{4}$, 8×0	$25 \times \frac{1}{4}$, $2 \times \frac{1}{6}$
Linnapää (Linnapä)	82	173	15	20	$7\frac{1}{2}$	$9\frac{3}{4}$	1×1 , $12 \times \frac{1}{2}$, $2 \times \frac{1}{4}$	$19 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{4}$
Moe (Muddis)	187	266	28	21	$15\frac{11}{12}$	$5\frac{1}{4}$	8×1 , $1 \times \frac{2}{3}$, $7 \times \frac{1}{2}$, $9 \times \frac{1}{3}$, $3 \times \frac{1}{4}$	$21 \times \frac{1}{4}$
Nõmmküla (Nõmküll)	169	137	46	20	$13\frac{13}{24}$	$6\frac{2}{3}$	$20 \times \frac{1}{2}$, $4 \times \frac{1}{3}$, $11 \times \frac{1}{6}$, $3 \times \frac{1}{8}$, 8 saunikut	$12 \times \frac{1}{2}$, $4 \times \frac{1}{6}$, 4 saunikut
Järva-Jaani kih.								
Orina (Orgena)	126	253	31	33	$15\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{4}$	$31 \times \frac{1}{2}$	$29 \times \frac{1}{3}$, $1 \times \frac{1}{4}$, $3 \times \frac{1}{6}$
Türi kih.								
Laupa (Laupa)	142	366	35	38	19	$18\frac{5}{6}$	6×1 , $26 \times \frac{1}{2}$, 3×0	$37 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{3}$
Mäo (Mexhof)	384	419	92	67	39	$18\frac{1}{6}$	3×1 , $53 \times \frac{1}{2}$, $38 \times \frac{1}{4}$	$7 \times \frac{1}{2}$, $27 \times \frac{1}{4}$, $22 \times \frac{1}{3}$, $2 \times \frac{1}{6}$, $3 \times \frac{1}{12}$
Tori (Torri)	59	126	8	14	5	$6\frac{3}{4}$	2×1 , $6 \times \frac{1}{2}$	$13 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{4}$

M ä r k u s: Andmed on võetud ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 942.

Tabel 5

Härgi, hobuseid ja lehmi 1 tööjõulise mehe kohta 1686. ja 1803. aastal

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Loomi 1 tööjõulise mehe kohta					
	Härjad		Hobused		Lehmad	
	1686	1803	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5	6	7
H a r j u m a a						
Rapla kih.						
Odenkotz	0,8	0,9	0,5	0,8	0,7	0,8
J ä r v a m a a						
Ambla kih.						
Jootma (Jotma)	0,5	1,0	0,4	0,9	0,6	0,9
Jänedä (Jendel)	0,5	0,6	0,5	0,8	0,6	0,7
Koigi (Koik) Aruga	0,5	0,7	0,5	0,8	0,5	0,7
Kukuvere (Kuckofer)	0,4	0,6	0,5	0,8	0,5	0,7
Kuru (Kurro)	0,3	0,7	0,4	0,9	0,4	0,9
Linnapää (Linnapäh)	0,6	0,9	0,6	1,0	0,6	0,9
Nõmmküla (Nõmküll)	0,8	0,8	0,5	0,8	0,4	0,7
Järva-Jaani kih.						
Orina (Orgena)	0,7	0,8	0,5	0,7	0,6	0,7
Türi kih.						
Kerevere (Kerrefer)	0,5	0,6	0,4	0,9	0,6	0,6
Kirna (Kirna)	0,7	0,6	0,6	0,9	0,9	1,2
Laupa (Laupa)	0,8	1,0	0,7	1,0	0,8	1,3
Piometsa (Piometz)	0,7	0,3	0,6	0,8	0,8	0,9
Rõa (Rõal)	0,9	0,5	0,7	0,8	0,9	0,9
Tori (Torri)	0,8	0,9	0,5	0,9	1,0	1,0
L ä ä n e m a a						
Kullamaa kih.						
Kuie (Kuijõggi)	0,9	1,5	0,3	0,5	0,8	1,2
Leevri (Lewer)	1,6	1,5	0,6	0,7	1,2	0,9
Lääne-Nigula kih.						
Pallvere (Pallifer)	0,7	1,3	0,3	0,7	0,6	0,8
Seliküla (Sellenküll)	0,3	1,4	0,3	0,7	0,6	0,7

1	2	3	4	5	6	7
Martna kih.						
Kurevere (Kurrefer)	0,7	0,9	0,1	0,7	0,6	0,9
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	0,9	1,2	0,4	0,8	0,7	0,9
V. Lähtru (Kl. Lechtigall)	0,9	1,0	0,4	0,7	0,7	0,8
V. Rõude (Kl. Ruhde)	1,0	0,8	0,4	0,8	0,6	0,7
Noarootsi kih.						
Salaja (Sallajõggi)	0,9	1,3	0,4	0,7	0,6	0,8
Ridala kih.						
Keblaste (Kebbel)	1,2	0,9	0,4	0,7	0,7	0,7

Märkus: Andmed on võetud ENSV RAKA fondidest: 1686. aasta kohta Harjumaa osas f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ja Läänemaa osas f. 1, nim. 1, sü. 941 ning 1803. aasta kohta f. 864.

Saabus 10. VII 1959

ОБ УРОВНЕ И ТЕНДЕНЦИЯХ РАЗВИТИЯ ПОМЕЩИЧЬЕГО И КРЕСТЬЯНСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В XVIII ВЕКЕ В ЭСТЛЯНДИИ

Канд. юрид. наук И. Сильдмяэ

Резюме

У прибалтийских немецких и буржуазных эстонских историков, занимавшихся вопросами экономической истории страны, стал традиционным взгляд, будто в продолжение всего XVIII века в сельском хозяйстве Эстляндии господствовал полный застой или даже имел место известный упадок по сравнению с предыдущим столетием.

Из обширного круга проблем, касающихся сельского хозяйства Эстонии в XVIII веке, в настоящей статье рассматривается вопрос о валовой продукции зерна, а также о количестве посева ржи, приходившегося на трудоспособную душу крестьянского населения мужского пола как на помещичьих, так и на крестьянских землях в последние десятилетия XVII века и в первые годы XIX века, чтобы таким способом выяснить, произошел ли в сельском хозяйстве Эстляндии в XVIII веке рост посевов, про-

изошел ли он только на помещичьих землях, или также у крестьян, и каким образом он был достигнут. Статья подробно не рассматривает внутренних сдвигов, имевших место во все продолжение XVIII столетия, а показывает лишь результаты этих сдвигов в том виде, как они представляются нам непосредственно перед большими крестьянскими реформами, имевшими место в Эстляндии и Лифляндии в начале XIX столетия. Территориальное рассмотрение вопроса ограничивается пределами бывшей Эстляндской губернии.

Материалом для изучения экономического положения в конце XVII столетия послужили главным образом инвентаризационные акты, составленные в 1686—1688 годах по поручению редуccionной комиссии, и приложенные к ним вакенбухи. Из этих материалов явствует, что соотношение барской и крестьянской пашни к концу XVII века было 1 : 1,5 — 1 : 2. Помещичьи хозяйства были преимущественными производителями торгового зерна, а преобладающее количество этого зерна они получали с собственной запашки, которая в XVII веке постоянно расширялась. Рожь, получаемая имением в виде натурального оброка крестьян, составляла лишь от $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{3}$ всего количества ржи, находившегося в распоряжении имения. Количество пашни, находившейся в конце XVII века в пользовании крестьянина, было весьма ограниченным (см. табл. 1). Соответствующие подсчеты показывают, что на трудоспособную душу крестьянского населения приходилась примерно 1 бочка ржи (приблизительно 130 литров). Здесь кроется одна из причин, почему именно неурожай 1695—1697 гг. вызвали страшный голод, повлекший за собой массовую гибель сельского населения.

Положение сельского хозяйства в первые годы XIX столетия освещается на основе анкет и вакенбухов 1803 г., сохранившихся среди материалов так называемой Эстляндской средней инстанции, топографических справок, представленных землемерами в 1797 году Эстляндскому губернскому правлению, ревизских сказок 1795 года, хозяйственных книг и мызных карт, находившихся в личных архивах помещиков.

Все эти источники показывают, что в XVIII веке произошел значительный рост посевов как на помещичьих, так и на крестьянских землях (см. таблицы 2, 2^a, 2^b, 2^c). Высев ржи во всей Эстляндской губернии составлял в последние десятилетия XVII века 65 000 бочек, а сто лет позже — приблизительно 135 000 бочек. Таким образом, не может быть речи о всеобщей стагнации сельского хозяйства Эстляндии в XVIII веке, а, наоборот, приходится констатировать значительное расширение как помещичьего, так и крестьянского хозяйства за это время.

Значительное расширение посевов в XVIII веке было обусловлено как ростом общей численности трудоспособных людей, так и усилением эксплуатации их. Рост высева ржи на трудоспособную

мужскую душу¹ имел место как на помещичьих, так и на крестьянских землях и составлял в Харьумааском и Ляанемааском уездах почти 1 бочку, а в Ярвамааском и Вирумааском уездах немного больше (см. табл. 3). Также и в отношении рабочего и продуктивного скота можно отметить известный рост (см. табл. 5).

На основании имеющихся данных можно констатировать, что эксплуатация эстонского крестьянина со стороны прибалтийских баронов была к концу XVIII века значительно сильнее, чем эксплуатация русских крестьян в соседних внутренних губерниях, и была также сильнее, чем в конце XVII века. Таким образом, XVIII столетие, наряду с ростом посевных площадей как на помещичьих, так и на крестьянских землях, вызвало рост крестьянского труда на этих землях.

Вопрос о том, почему имел место наряду с ростом помещичьей запашки и рост крестьянской запашки, в частности на трудоспособную мужскую душу, освещается в настоящей статье кратко, так как этот вопрос будет подробно рассмотрен в особой статье.

Рост посевов, приходившихся на трудоспособную мужскую душу на крестьянских землях, являлся предпосылкой возникновения и развития денежно-товарных отношений в крестьянском хозяйстве в XVIII веке.

Показывая рост посевов и увеличение поголовья скота на трудоспособную мужскую душу крестьянского населения, автор отнюдь не утверждает, что крестьянин стал богатым и что в одной и той же мере улучшилось положение хозяина, батрака и бобыля, как и не утверждает, что улучшение положения крестьянина происходило непрерывно во все продолжение XVIII века.

Представление о XVIII веке, как о периоде непрерывного роста и развития сельского хозяйства в Эстонии, было бы столь же неправильным, как и представление о нем, как о периоде полной стагнации сельского хозяйства. В последние годы XVIII века возник и стал развиваться в Эстляндии кризис феодально-крепостнического помещичьего хозяйства со всеми тяжелыми последствиями для крестьянина.

В статье делается попытка доказать, что кризису предшествовало быстрое развитие производительных сил, что было одной из причин, почему кризис феодально-крепостнического помещичьего хозяйства наступил в Эстляндии сравнительно рано.

---

¹ Под трудоспособной душой мужского пола понимается лицо в возрасте 15—60 лет, занимающееся земледелием (за исключением дворовых людей). Понятием трудоспособной мужской души мы оперируем в статье по той причине, что среди статистических данных XVII и XVIII веков о численности крестьянского населения, единственными данными, которые могут быть сравниваемы между собой, являются данные о трудоспособных мужских душах (от XVII века отсутствуют данные о численности женщин и детей).

VON DEM STAND UND DEN ENTWICKLUNGSTENDENZEN DER HOFS- UND BAUERNWIRTSCHAFT IM 18. JAHRHUNDERT IN ESTLAND

I. Sildmäe

Zusammenfassung.

Bei deutsch-baltischen Schriftstellern und bei estnischen Wirtschaftshistorikern wurde die traditionelle Ansicht verfochten, als wäre die Landwirtschaft in Estland im 18. Jahrhundert in Stockung geraten oder es wäre sogar eine rückgängige Entwicklung eingetreten.

Von den zahlreichen Problemen im Zusammenhang mit der Landwirtschaft Estlands im 18. Jahrhundert wird im vorliegenden Aufsatz die Frage erörtert, wie groß die Roggenernte in Estland im ganzen war und wieviel Roggenaussaat in den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts und in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts auf Guts- und Bauernfeldern auf einen arbeitsfähigen Mann kam, um festzustellen, ob in Estland im 18. Jahrhundert ein Zuwachs der Saatfläche stattgefunden hat, ob dieser Zuwachs der Saatfläche sich nur auf Hofsfelder beschränkte oder sich auch auf Bauernfelder ausdehnte, und in welcher Weise dieser Zuwachs hervorgerufen worden war.

Da der Aufsatz sich auf die Behandlung der dem 18. Jahrhundert unmittelbar vorangehenden Jahrzehnte und ihm folgenden Jahre beschränkt, werden die im Verlauf des Jahrhunderts stattgefundenen Änderungen nicht erörtert und nur ihre Ergebnisse, wie sie sich in der Zeit unmittelbar vor dem Inkrafttreten der großen est- und livländischen Bauerngesetze des 19. Jahrhunderts zeigen, dargestellt. Räumlich beschränkt sich der Aufsatz auf das ehemalige estländische Gouvernement.

Die Lage der Landwirtschaft zum Schluß des 17. Jahrhunderts wird hauptsächlich auf Grundlage der im Namen der Reduktionskommission verfaßten Untersuchungsakten und ihnen beigelegten Wackenbücher erörtert.

Aus diesen Materialien geht hervor, daß das Verhältnis zwischen den Hof- und Bauernfeldern am Ende des 17. Jahrhunderts 1:1,5—1:2 betrug. Die Hofswirtschaft war der hauptsächlichste Produzent des Handelskorns und die größere Menge dieses Kornes kam von Hofsfeldern. Der Gerechtigkeitsroggen der Bauern machte nur $\frac{1}{5}$ bis $\frac{1}{3}$ der gesamten Roggenmenge des Gutes aus. Zum Schluss des 17. Jahrhunderts stand dem Bauern eine ziemlich beschränkte Saatfläche zur Verfügung (siehe Tabelle 1). Diesbezügliche Berechnungen zeigen, daß auf eine arbeitsfähige Person ungefähr 1 Tonne (ca 130 Liter) Roggen kam. Hier steckt eine der Ursachen, warum die Mißernten der Jahre 1695—1697 eine so grausame Hungersnot hervorrie-

fen, die ein massenweises Umkommen der Landbevölkerung zur Folge hatte.

Zur Schilderung der Lage in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts sind in den Materialien der sogenannten estländischen Mittelinstanz aufbewahrte Enqueten und Wackenbücher, von Landmessern im Jahre 1797 der estländischen Gouvernementsverwaltung erstattete Berichte, Seelenrevisionslisten vom Jahre 1795 und in Privatarchiven der Gutsbesitzer befindliche Wirtschaftsbücher und Gutskarten hinzugezogen worden.

Alle diese Quellen zeigen, daß im 18. Jahrhundert ein bedeutender Zuwachs der Aussaat sowie auf Hofsfeldern als auch auf Bauernfeldern stattgefunden hat (siehe Tabelle 2, 2a, 2b, 2c). Die Roggenaussaat im ganzen estländischen Gouvernement betrug in den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts 65 000 Tonnen, ein Jahrhundert später aber betrug sie ungefähr 135 000 Tonnen. Also kann von einer Stockung der Landwirtschaft Estlands im 18. Jahrhundert keine Rede sein, vielmehr muß man einen beträchtlichen Zuwachs der Saatfläche auf Hofs- sowie auf Bauernfeldern in dieser Periode feststellen.

Die bedeutende Ausweitung der Saatfläche sowie auf Hof als auch auf Bauernfeldern im 18. Jahrhundert wurde durch den allgemeinen Zuwachs der arbeitsfähigen Bevölkerung sowie durch ihre wachsende Ausbeutung bedingt. Der Zuwachs der Roggenaussaat auf einen arbeitsfähigen Mann¹ findet sowie auf Hofs- als auch auf Bauernfelder statt und beträgt in Harrien und Jerwen 1 Tonne, in Wiek und Wierland etwas mehr (siehe Tabelle 3). Ebenso kann man in betreff des Zugviehs und der Herde einen gewissen Zuwachs verzeichnen (siehe Tabelle 5). Auf Grund der zur Verfügung stehenden Daten kann man feststellen, daß die Ausbeutung des estnischen Bauern durch baltische Gutsbesitzer zum Schluß des 18. Jahrhunderts beträchtlich stärker war als die Ausbeutung des russischen Bauern in den russischen Nachbargouvernements und auch stärker war als im 17. Jahrhundert. Folglich brachte das 18. Jahrhundert mit der Ausdehnung der Saatfläche auf Hofs- und Bauernfeldern eine Vergrößerung der bäuerlichen Arbeit sowie auf Hofs- als auch auf Bauernfeldern.

Die Frage der Erweiterung der bäuerlichen Saatfläche auf einen arbeitsfähigen Mann neben der Erweiterung der Hofsfelder wird in diesem Aufsatz nicht ausführlich behandelt, da ihr ein besonderer Aufsatz gewidmet wird.

---

¹ Unter einem arbeitsfähigen Mann versteht man eine in der Landwirtschaft beschäftigte Mannsperson von 15—60 Jahren (ausgenommen Hofslute). Man war benötigt bei Ausrechnungen den Begriff des arbeitsfähigen Mannes anzuwenden, da die Angaben über arbeitsfähige Männer die einzigen Angaben sind, die in den statistischen Materialien des 17. und 18. Jahrhunderts sich vergleichen lassen (im 17. Jahrhundert fehlen Angaben über Weiber, Alte und Kinder).

Das Wachstum der Saatfläche auf Bauernfeldern in bezug auf einen arbeitsfähigen Mann ist nämlich die Voraussetzung zur Entstehung und Entwicklung der geld- und warenwirtschaftlichen Verhältnisse im Bauernhof im 18. Jahrhundert.

Mit der Hervorhebung des Wachstums der Aussaat und des Viehs in bezug auf einen arbeitsfähigen Mann will man keineswegs behaupten, daß der Bauer dadurch reich wurde oder daß die Besserung der Lage des Wirts, des Knechts und des Lostreibers in gleicher Weise und ununterbrochen im Verlauf des ganzen Jahrhunderts vor sich ging. Das 18. Jahrhundert als eine Periode der ununterbrochenen Entwicklung und des Wachstums der Landwirtschaft in Estland hervorzuheben wäre ebenso falsch wie der Versuch, es als eine Periode der allgemeinen Stockung in der Landwirtschaft darzustellen.

Im Aufsatz wird nur der Versuch gemacht, zu zeigen, daß der Krise eine schnelle Entwicklung der Produktivkräfte vorausging, die eine der Ursachen war, warum die Krise der feudalen Gutswirtschaft in Estland verhältnismäßig so früh eintrat.